

«BALA» KONCEPTÍNÍN ÍZZERTLENÍWÍ

*Djoldasova Sayora Azamatovna
Ajiniyaz atındaǵı NMPI, Tayanish doctoranturasınıń
10.00.03- Qaraqalpaq tili qániygeligi 1-basqısh doctorantı*

Sońǵı jılları turli konceptlerdi izertlew házirgi tıltanıwdıń eń aktual teması bolmaqta. Koncept mádeniyattanıw, siyasattanıw, etnopsixologiya, kognitiv tıltanıw, sociologiya, lingvomádeniyattanıw hám usı sıyaqlı bir qatar pánlerdiń izertlew obyektı bolıp esaplanadı. Koncept– lingvomádeniyattanıwdıń izertlew obyektı. Ol tildegi mádeniyattıń tikargı korinislerin izertleytin negizgi uǵımlarınıń biri retinde kórsetiledi.

Lingvomádeniyattanıw – XX ásirdiń sońında tıltanıw menen mádeniyattanıwdıń birlesiwinde payda bolǵan ilim tarawı bolıp esaplanadı, til menen mádeniyat arasındaǵı baylanıstı izertlep dodalaydı. Lingvomádeniyattanıw tarawında ilimiy jumıslar alıp barǵan alımlar: A. Vejbitskaya, S.G. Vorkachev, V.I. Karasik, V.A. Maslova, G.G. Shishkin, D.U. Ashurova, Sh.S. Safarov, Sh. Abdinazimov hám taǵı da basqa ilimpazlar bolıp tabıladı. Hazirgi tıltanıwda koncepttıń mánisin ańlatatın bir neshe kózqaraslar, ańlatpalar bar. Latın tilinen alınǵan *conceptus* sózi kobinese mazmun, uǵım ya bolmasa uǵıw mánilerin bildiredi. Hazirgi filosofiyalıq sózlikte mınaday túsindirme berilgen: «Uǵımınıń mazmunı onıń til formasındaǵı korinisi. Koncept uǵımında korinis tapqan ontologiya» "[1:127].

A.A. Zenyukovnıń pikiri boyınsha rus tilinde bul termindi birinshilerden bolıp S.A. Askoldov 1928-jılı «Sóz hám koncept» maqalasında qollanǵan. "[2:127].

D.U. Ashurovınń pikiri boyınsha kognitivlik tıltanıw – bul.... <<adam tajriybesiniń mentallıq procesin hám onıń natiyjelerin ilimiy izertlewde, tıltanıw tarawında tiykarlanadı. Kognitivlik tıltanıwdıń mánisi – bul tilde kognitivlik tıltanıwdı tildi kognitiv mexanizm sıpatında qaraw"[3:27]. Demek, koncept lingvomádeniyattanıw hám kognitiv tarawlarınń áhmiyetli uǵımı bolıp esaplanadı, sebebi ol til menen madeniyattıń baylanısın, sonday-aq, adam tajriybesiniń mentallıq barısın kórsetedi. «Koncept» terminini birinshi ret ilimge 1928- jılı kirip kelgen, onıń jedel qollanıwı hám túsindiriliwi tek ǵana XX jıllardıń ayaǵında izertlewshilerdiń miynetleri nátiyjesinde baslandı. Hazirgi tıltanıwda kocept túsiniǵı oylawdıń tiykarı retinde dodalanıladı hám ol til arqalı bilim menen mádeniy mazmundı jetkeredi.

Tilshilerdiń kózqarasında, Anna Verbitskaya tárepinen ótkerilgen izleniwlerde júda mazmunlı, olar sózsiz kognitiv til bilimi hám etnolingvistikaǵa jaqın. A. Verbitskaya, “Mádeniyatlardıń gılt sózler arqalı túsiniwi-bul koncept” deydi. “[4:127]. Ol til arqalı mádeniyat túsiniǵın bahalaw ushın bir neshe metodikalıq principlerin belgilegen. Onıń pikiri boyınsha, izertlewshi hárqanday sózdi paydalanıw mádeniyat ushın gılt dep esaplap, konceptuallıq izertlewlerge itibardı kúsheytıw kerek degen.

Albette, tilde gılt sózlerdi tabıw múmkinshiligi bar, olar « analizlene alatuǵın hám mádeniy bólimlerge ajırala alatuǵın uǵım»- dep qaraladı.

A. Verbitskaya, gılt sózdiń ashılıw procedurası formalizaciyanı bawı tábiyiy, biraq bir sózdi mádeniyat ushın gılt dep belgilew usulların kórsetedi.

Uluma alǵanda, kognitiv tıltanıw sferasında ótkerilgen izleniwler adamnıń konceptual dizimine tiykar antropometrik hám mádeniyatqa tán ekenligin kórsetedi.

Qaraqalpaq tilinde «bala» sózi tek ǵana biologiyalıq jas penen baylanıslı emes, ol mádeniy, ruwxıy hám ózine tán ózgeshelikler menen baylanıslı. Bala xalıqtıń keleshegi retinde qabıl etiledi hám onıń tarbiyası, onıń ruwxıy hám aqılıy dawamı qaraqalpaq xalqı ushın eń mańızlı máselelerden biri bolıp esaplanadı.

«bala» konsepti degenimiz ne, onıń leksikalıq mánisi, semantikalıq ózgeshelikleri hám mádeniy ornı qanday, - degen soraw tuwıladı.

Qaraqalpaq tilinde «bala» konsepti bir neshe terminler menen bildiriledi, hám olar hár túrli mánası hám stilistikalıq ayırıshalıqlarǵa iye. Mısalı, balalar, jas náreste, geyde qız bala da, ya er bala da ulıwmalıq atama menen «bala» dep ataladı. Al, ayırım waqıtlarda bala, náreste, bóbek, gódek hám basqa da til birlikleri arqalı da ańlatıladı.

Qaraqalpaq xalqı balanı baylıq, shańaraǵınıń bekkemligi hám áwladlardıń jalǵasıwınıń negizi dep qaraydı.

Balaǵa tiyisli túsiniqler qaraqalpaq xalıq naqıl-maqal, dástúrlerinde, awızeki danalıǵında kóp kórsetedi. «Bala – úydiń gúli» – bala hár bir shańaraqtıń ósip kiyatırǵan adamı, úydiń gúli dep sanaladı. «Perzent – ata-ananıń aynası» – ata-ana balanı qanday etip tárbiyalasa, ol sonday bolıp ósedi degen uǵımda.

«Jaqsı bala – ata-anaǵa maqtanış, jaman bala – qayǵı» – bala jaqsı bolsa, ata-ananıń táshwıshsız otırıwı, jaman bolsa – qayǵı, mashqalalardıń kóp bolıwınázerde tutılǵan. «Bala – xalıqtıń keleshegi» – bala tek shańaraqtıń ǵana emes, pútkil xalıqtıń da keleshegi.

Bala menen baylanıslı dástúrler de qaraqalpaq xalqınıń qanına sińip ketken.

Qaraqalpaq xalqında balanıń dúnyaǵa keliwi hám onı tárbiwalaw menen baylanıslı kóplegen dástúrler bar: «Besik toy» – jańa tuwılǵan náresteni besikke salıw toyı bolsa, «tusaw keser» – bala dáslepki qademin basqanda ótkeriletuǵın dástúr. Al, «súnnet toy» – balanıń musulmanlıq dástúrlerinen biri, onıń dín menen baylanıslı ruwxıy úlken dárejege kóteriliwi.

Bul dástúrler qaraqalpaq xalqınıń ruwxıy hám dástúrli tıǵız baylanısın kórsetedi.

Bala – bul tazalıq hám pákliktiń simvolı bolıp ta sanaladı. Shańaraqtıń mazmunı, xalıqtıń áwladlar jalǵasıwınıń baslı belgisi retinde de sáwlelenedi.

Folklorlıq miyraslarda bolsa, «bala» konsepti arqalı jamanlıq penen jaqsılıqtıń, áwlad penen ata-babanıń baylanısı da sáwlelenedi. Bala – ata-babadan qalǵan ruwxıy baylıqtı saqlaytuǵın dáreje dep qaraladı.

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq tilinde «bala» konsepti tek jas penen baylanıslı bolǵan sóz emes, ol úlken mádeniy, ruwxıy, úrp-ádet, milliy qádiriyatlarǵa da baylanıslı mánige iye. Bala xalıqtıń keleshegi, shańaraqtıń isenimi, úmiti, ata-babalar menen baylanıstı, tutashlıqtı saqlaytuǵın úlken uǵım bolıp sanaladı.

Bul koncepttiń tildegi kórinisi tek birew-emes, ol hár turli birlikler hám terminler menen bildiriledi. Mádeniy jaǵınan bala shańaraqtıń aǵzası hám pútkil bir xalıqtıń ruwxıy baylıǵı dep qabıl etiledi.

PAYDALANILǵAN ÁDEBIYATLAR:

Filosofiyalıq sózlik. URL. [https:// gufo.me/dict/philosophy_dict/](https://gufo.me/dict/philosophy_dict/) Koncept (21.04.2022).

Qaraqalpaq folklorı/Kóp tomlıq –67-76 tomlar.- Nókis: «Ilim».-2014.-560 b.

Зенюкова А.А. Этноспецифика концепта «здоровье» в русском и британском картинах мира.

URL: <https://www.sgu.ru/sites/default/files/textdocsfiles/2015/02/26/>

Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков. М.: Языки русской культуры, 1999. 780 с.

Ашурова Д.У. Новые подходы к лингвистике текста. – Хорижий филология. -№3.- Самарканд.- 2011.- 26-33 б.

Turaeva, S. M., Djuraeva, M. B., Ernazarova, M. N., & Jabborova, E. R. (2022). The Role of Instructive and Psychological Principles in Foreign Pedagogy. *Journal Of Positive School Psychology*, 9478-9486.

Turaeva, S. (2021). Cognitive factors in language learning: transfer, interference, overgeneralization. *Журнал иностранных языков и лингвистики*, 4(9).

Mukhtorovna, T. S. (2023). Uzbekistan Plans to Promote Social Work for the Welfare of Vulnerable Children and Families.

Turaeva, Shoir Muxtarovna. (2022). LANGUAGE, LEARNING AND TEACHING. *Development and innovations in science*, 1-4.

Turaeva, Shoir Muxtarovna. (2022). IMPORTANCE OF DIDACTIC AND PSYCHOLOGICAL PRINCIPLES IN TEACHING FOREIGN LANGUAGE TEACHING IN TEXTBOOK. *Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal*, 343-352.

Turaeva, DI. (2021). SCIENTIFIC AND THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE LINGVOKOGNITIVE APPROACH IN TEACHING THE NATIVE LANGUAGE OF PRIMARY SCHOOL. International Journal of World Languages.

Mukhtorovna, Turaeva Shoir; Munira, Mamatqulova. (2021). *POLISH SCIENCE JOURNAL*, 354.

Mukhtorovna, T. S. (2021). Hakimova Muhoyyo Mukhtor qizi, Mamatqulova Munira Uzbekistan Plans to Promote Social Work for the Welfare of Vulnerable Children and Families. *Pindus Journal of Culture, Literature, and ELT (PJCLE)*, 10.

Mukhtorovna, T. S. Anthropopragmatic study of phraseological units in uzbek and english languages. *Mental Enlightenment Scientific-Methodological*, 2022(6).

Тураева, И. (2025). SOME THEORETICAL ISSUES IN THE COMMUNICATIVE LINGUISTICS OF THE ENGLISH LANGUAGE. *Международный мультидисциплинарный журнал исследований и разработок*, 1(2), 62-66.

Тураева, И. (2025). SOME THEORETICAL ISSUES IN THE COMMUNICATIVE LINGUISTICS OF THE ENGLISH LANGUAGE. *Международный мультидисциплинарный журнал исследований и разработок*, 1(2), 62-66.